

НАЙДАВНІШІ УЯВЛЕННЯ ПРО ЛІДЕРСТВО: ЄГИПЕТ, ПЕРЕДНЯ АЗІЯ

Лідерство як когнітивний конструкт і соціальний феномен, притаманний кожній людській спільноті, супроводжувало розвиток людського суспільства на всіх його етапах. Зрозуміло, на кожному з них були різні форми його вияву. Відносини між лідером і його послідовниками по різному усвідомлювалися й оцінювалися учасниками соціальної взаємодії.

В умовах, коли в сучасній управлінській парадигмі, все більш помітне місце посідає лідерство [1; 2; 3], зростає актуальність досліджень його трансформацій, так само як і поглядів на нього, характерних для найдавніших часів. Зокрема, значний інтерес складає аналіз еволюції, якої зазнало лідерство у зв'язку з становленням класових цивілізацій Єгипту та Передньої Азії.

Необхідно зазначити, що серед величезного масиву наукової літератури, присвяченій історії цих центрів стародавніх цивілізацій, є немало досліджень проблем становлення в них механізмів управління [4; 5; 6; 7; 8; 9]. Їх аналіз посів чільне місце в посібниках з історії держави і права [10; 11], політичної та правової [12; 13], економічної [14; 15], управлінської [16] думки. Проте проблеми лідерства розглядаються в них не як окремий предмет дослідження, а лише в контексті аналізу механізмів управління в соціальній, політичній чи господарсько-економічній сферах.

Тому в запропонованій статті ставиться за мету з'ясувати яким чином змінилась роль лідерства в управлінській парадигмі в зв'язку з переходом суспільства від общинних до класових відносин, вимоги до лідера та діалектику лідерства, авторитету і влади за нових суспільних реалій.

Мабуть найпростішою і водночас найменш опосередкованою, очевидною вона була за найдавніших часів, коли виникли перші людські спільноти, об'єднані згодом у родові групи, які функціонували відповідно до вироблених і затверджених в процесі спільної діяльності соціальних норм. За умов, коли всі члени роду за походженням і соціальним становищем були рівними між собою, лідерські позиції обіймали лише ті, хто в силу власних здібностей чи набутого досвіду відігравав провідну роль у тій чи іншій життєво важливій для колективу роду сфері діяльності. Якщо це було полювання, то лідерські позиції міг зайняти лише найдосвідченіший і найвправніший мисливець, якщо рибальство, то рибалка і ін. За умов короткої середньої тривалості людського життя, яке надто залежало від хвороб, зовнішніх негараздів, постійних воєн із сусідами за «місце під сонцем», тощо необхідні для колективу здібності і вміння нерідко були тотожними досвіду і найпереконливіше виявлялися у людей, які зуміли дожити до похилого віку. Ось чому лідируючі позиції в житті роду або кількох родів – племені – зазвичай обіймали старші за віком, або старійшини. Оскільки життя людей ставало все більш багатогранним, охоплюючи все нові й нові сфери діяльності, поступово ускладнювалась структура лідерства. Вона виявлялась у радах найавторитетніших у виконанні окремих соціально значимих функцій лідерів-старійшин та визнанні ними найавторитетнішого серед них – спочатку на рівні роду, а згодом і племені.

Попри таке ускладнення механізмів соціального управління в їх основі продовжували залишатися відносини, засновані на лідерстві. Адже, як і раніше, не було іншого шляху до вершин управлінсько-розпорядчих повноважень, ніж шляху лідера, наділеного колективом авторитетом у важливій для нього сфері діяльності. Як неодноразово наголошували дослідники родоплемінного ладу, за його існування влада виникала виключно з авторитету. В управлінському сенсі це була епоха влади авторитету і лідерства, заснованого на авторитеті [17, с. 15].

З часом, коли родоплемінний лад досяг апогею свого розвитку – етапу військової демократії – першими з-поміж інших лідерів родів і племен стали військові предводителі. Про них раніше згадували переважно в період військових сутичок з сусідами. Проте за військової демократії війна стає постійним супутником життя людських спільнот. Дуже часто саме від її результатів залежало не лише їх матеріальне благополуччя, а й виживання родів та їх об'єднань. Саме тому військові лідери набули особливого авторитету у суспільстві. Їх славословили, наділяли особливими рисами й чеснотами, що урівноважували їх з богами, а нерідко й обожнювали.

Яскравий приклад саме такого лідера описано в найдавнішій у світі літературній пам'ятці, створеній у XXII ст. до н.е. стародавніми шумерами, засновниками цивілізації Межиріччя – «Епосі про Гільгамеша». В ньому в поетичній і міфологізованій формі розповідається про життя й подвиги реальної історичної особи – п'ятого правителя першої династії міста Урука в Шумері (кінець XXVII – початок XXVI ст.ст. до н.е.). Вже

невдовзі після смерті він був обожнений і згодом став своєрідним міфологічним символом епохи [18, с. 302].

Головним прагненням Гільгамеша було увійти в історію героєм. Оскільки божественна мати Нінсун народила його від смертного Лугальбанди, він не міг зрівнятися з богами у безсмерті. Тому робив усе, аби стати безсмертним у пам'яті людей своєю мужністю, відвагою й славою. Задля цього він збудував дивовижної краси й міцності стіни з обпаленої цегли навколо Урука, разом із своїм другом Енкідом знищив джерело усіх бід і нещасть у світі – охоронця кедрових лісів потворного Хумбабу. Коли ж ображена відмовою Гільгамеша богиня любові Іштар, умовляє свого батька бога Ану, послати на Урук смертоносного небесного бика, розправляється і з ним.

Гільгамеш, попри те, що змушений звертатися за допомогою до богів, безуспішно прохаючи у них фізичного безсмертя, поводить себе з ними як рівний. Для людей же «на дві третини він бог, на одну – людина він». Вже у вступі до «Епосу» його укладачі повідомляють, що розповідь буде вестися про надзвичайного героя: «Про того, хто все бачив до краю світу, хто пізнав моря й перейшов усі гори, хто ворогів підкорив разом з другом, хто осягнув премудрість, хто все бачив: заховане бачив він, таємне знав». Гільгамеш зображений як «могутній, славетний, що все осягнув». Він – «досконалий силою», «досконалий в діяннях». Його зброя «в бою не має рівних», він – «буйний муж», «вдень і вночі буйствує плоттю».

Водночас, він послідовний і невгамовний у досягненні своєї мети, здатний переборювати на шляху до неї будь-які перепони, підкорювати й надихати. Втомлені від обтяжливої праці не будівництві мурів Урука, піддані Гільгамеша підмовляють богиню Аруру створити рівного йому суперника Енкіда. Проте той, зачарований Гільгамешом, стає його другом і братом, допомагає йому творити подвиги, в тому числі, й захищаючи жителів Урука від смертоносного небесного бика. Таким чином, отримавши завдяки своїм «нелюдським здібностям» владу над підданими, він стає їх захисником і заступником. Водночас, навіть, боги не наважуються позбавити Гільгамеша його статусу [19].

Запропонований Л. Морганом термін «військова демократія» досить точно передає тенденції і зміст соціальних трансформацій, які відбувалися на останньому етапі розвитку родо-племінного ладу: спочатку демократія як механізм мобілізації зусиль для ведення війни, а згодом – демократія лише для тих, хто веде цю війну професійно як основний, а то і єдиний вид діяльності. Відтак, поступово саме в руках професійних воїнів та їх предводителів – лідерів-вождів – зосереджуються й основні результати воєн – влада і здобич.

Загони добре навчених і озброєних воїнів-професіоналів в руках їх лідерів стають досить ефективним засобом зміцнення їх одноосібної влади не лише над завойованими, а й населенням власних племен. Водночас відбувається й перерозподіл суспільних благ на користь військових вождів і їх найближчого оточення, з якого, врешті-решт, формується пануючий клас. На зміну влади авторитету приходить авторитет влади. Вона оформляється в особливий апарат, який через інститути управління й насильства, закони, релігію забезпечує інтереси панівної верхівки і її лідера, який і стає на чолі апарату примусу – держави [20].

Зрозуміло, що за нових соціально-економічних реалій, розподілу суспільства на нерівноправні соціальні групи, прошарки, класи для того, щоб стати лідером, одного авторитету було не досить. І, навпаки, часто державні утворення очолювали далеко не авторитетні серед широкого загалу підданих лідери, які спиралися переважно на військо-адміністративну силу. Але принаймні серед її носіїв лідерство їх предводителів, які захоплювали провідні владні позиції в суспільстві, державі мало спиратися на авторитет. В іншому випадку ніхто не був застрахований від появи нових лідерів, більш переконливих у боротьбі за владу. Все це обумовило той факт, що на погляд мислителів перших ранньокласових суспільств з державною організацією на проблеми лідерства мали вплив не лише нові історичні реалії його функціонування, а й традиції більш ранніх часів.

Як відомо, перші класові рабовласницькі суспільства виникли в Стародавньому Єгипті та Передній Азії. Необхідність широкомасштабних зусиль для організації зрошувального землеробства та монументального будівництва в долинах Нілу та Межиріччя вже в IV-III тис. до н.е. обумовила виникнення тут перших державних утворень, на основі яких незабаром постали потужні держави [21, с. 104-112]. Надписи, які дійшли до нас від часів Давньоєгипетського царства, Шумера, Аккада засвідчують, що в очах сучасників на авторитет стародавніх правителів найбільше впливали їх військові успіхи, які розцінювалися як свідчення особливого військового таланту та богообраності лідерів. Не випадково повідомлення про військові походи й отримані в них перемоги, військово здобич, доблесть при захисті кордонів держави – улюблена тема «листв» від лідерів далекого минулого та літописців. Фараон XII єгипетської династії Сенусерт III (1888-1850 рр. до н.е.), наприклад, писав: «Я зробив мій кордон, [коли] плив на південь [далі, ніж] мої батьки. Я збільшив те, що дісталось мені. Це я, цар, який говорить і робить! Те, що задумує мого

серце, мною виконується; лютою, щоб захоплювати; рішучий, щоб вдало виконувати; той, хто не дає спати справі в серці своєму; думає про бідняків...; не покірливий для ворога, який нападає на нього; який нападає, [коли] нападають на нього...

Прекрасний син – поборник свого батька, який зміцнює кордон заради того, хто породив його!

Що ж стосується того, хто залишить його [кордон] і не буде воювати за нього, то він не мій син, він народжений не для мене» [22, с. 37].

Лідерів ранньоробовласницьких держав цінували також за їх управлінські таланти при організації будівельних та зрошувальних робіт, регулюванні розливів річок і каналів. Наприклад, Римсін цар Ларси (XVIII ст. до н.е.) з гордістю повідомляє, що він викопав канал, «який забезпечив питною водою багаточисленне населення... який дав величезну кількість зерна» [16, с. 87].

Таким чином, визнання суспільства отримували, перш за все, соціально значимі дії державних зверхників. Попри зорієнтованість ранньокласових держав на захист інтересів пануючої верхівки, їх лідери очевидно усвідомлювали важливість для міцності власних позицій на владному олімпі більш широкої соціальної підтримки. Не випадково в багатьох повчаннях державних лідерів своїм дітям і підданам червоною ниткою проходить думка про необхідність гуманного ставлення до простих людей, врахування їх інтересів при прийнятті управлінських рішень, захисті принципів справедливості.

В цьому контексті надзвичайний інтерес складає «Повчання Гераклеопольського царя своєму синові Мерикара» (XXII ст. до н.е.). Його автор Ахтой III ідеалом правителя вважає гуманного й справедливого царя, який би мав шану й повагу від своїх підданих і був їх визнаним лідером. Ось чому він постійно закликає свого сина: «Не будь злим, будь доброзичливим. Зміцнюй пам'ятники твої любов'ю до тебе. Примножуй [багатства міських жителів] твоїх і будуть вдячні тобі... Нехай пройде час твого життя в твоїй доброчесності і нещасний полюбить землю, на якій він живе... Зроби так, щоб замовк той, хто плаче, не гноби вдову, не проганяй людину через майно його батька. Не нанось шкоди вельможам через їх місця. Остерігайся карати несправедливо. Не вбивай, – нехорошо це для тебе... Турбуйся про людей, паству бога... Не спричиняй страждань» [22, с. 32, 35].

Гуманність і справедливість для Ахтоя III – це обов'язок царя, посланий йому богом, який створив небо й землю за бажанням людей. Вони ж – «це подоби його, які вийшли з його тіла... Він створив для них владу, як опору, щоб підтримати спину слабого» [22, с. 35].

У зв'язку з цим Ахтой III не бачив іншого шляху отримання прихильності й шани від людей та богів, як через гуманне й справедливе ставлення до підданих, доброчесність у діях царя. Тому він неодноразово повчає сина: «Приходить до тебе вдячність за твою доброту... Процвітає той, хто залишає про себе пам'ять... Праведний живе вічно... Твори істину і ти будеш довго жити на землі...» [22, с. 32]. Найзаповітніше бажання батька, аби його син був гідним поваги і богів і людей: «Боги слідуєть за царем. Нехай будуть тебе любити люди, будуть пам'ятати тебе за твою доброчесність» [22, с. 35].

Автор ще одного «Повчання» XXII ст. до н.е. номарх верхньоегипетського нома Неферк Пепіанх Середній також закликає царя: «Утіш того, хто стогне, не утискай вдову, не проганяй сина від майна його батька...

Не спричиняй (людям) будь-яких страждань... Навій любов до себе усієї країни; (добра) вдача – це добра пам'ять, коли пройдуть роки (життя). Нехай буде сказано про тебе з молитвою тими, хто в кінці (царського) дому Антая: «Той, хто знищив час страждань», «нехай прийшов би такий і сьогодні» [23, с. 18, 21].

Не менш пафосно звучить і надпис на гробниці номарха Аменемхета (XX ст. до н.е.): «Не було дочки бідняка, яку б я образив; не було вдови, яку б я притісняв... Не було нужденних біля мене; не було голодуючих у мій час» [23, с. 24].

Тема справедливості, як риси, притаманної авторитетним лідерам-правителям, найбільш послідовно проходить через законодавство, яке створювалось за їх ініціативи, або під їх керівництвом. Так, шумерський цар Ур-Намму (XXII-XXI ст. до н.е.) у виданих ним законах заявляв, що він «встановив у країні правду і справедливість... відібрав торгівельні судна від начальника моряків, пастухів (?) від тих, хто забирає волів, овець і ослів, Шумеру й Аккаду свободу я встановив». Ур-Намму наголошує, що основою його влади була саме справедливість: «Сироту я не видавав багатому, вдову я не видавав сильному... Своїх воєначальників, своїх матерів, своїх братів і їх сім'ї я влаштував, але я не прислухався до їх побажань. Я не віддавав (тиранічних) повелінь. Ворожнечу, насилля й заклики до Уту я знищив. Справедливість в країні я встановив» [23, с. 160-161].

В знаменитих законах вавилонського царя Хамурапі (1792-1750 рр. до н.е.) також проголошувалась ідея справедливості, як один з головних принципів у стосунках між правителем і його підданими і загалом в

управлінні країною. В цьому контексті особливо цікавим є вступ до законів Хамурапі. У ньому їх автор стверджує, що боги (Мардук та ін.) покликали його на царство «заради блага народу», як дбайливого князя, який шанує богів, «щоб справедливість в країні змусити сяяти, щоб знищити злочинців і злих, щоб сильний не притісняв слабого». Описуючи свої чесноти, Хамурапі наголошує, що він – «славний богобоязливий государь», «мудрий правитель, який досяг здійснення бажань, захистив населення міста Малгума під час біди, зміцнив їх житло в багатстві», «бог царів, який знає мудрість», «пастир народу». Саме тому, продовжує Хамурапі, «коли Мардук направив мене управляти людьми й дати країні щастя, тоді я вклав в уста країни істину й справедливість і поліпшив становище людей» [24, с. 225-227].

Видані Хамурапі закони регулювали сімейно-шлюбні, майнові, соціальні та інші відносини в країні. При цьому Хамурапі вважав необхідним дотримуватися принципів справедливості усіма правителями, в тому числі й лідерами майбутнього.

«На майбутні часи, назавжди: цар, який буде в країні, нехай зберігає справедливі слова, які я написав на своїй стелі; нехай не змінить закони країни, які я встановив, рішення країни, які я вирішив; нехай не відкидає моїх указів. Якщо ця людина буде мати розум і зможе справедливо управляти своєю країною, [то] нехай ставиться шанобливо до установлень, які я написав на своїй стелі, і нехай ця стела вкаже йому стежу й напрямок, закон країни, який я встановив, рішення країни, яке я вирішив, і нехай він справедливо управляє своїми чорноголовими, нехай розбирає їх тяжби, нехай вирішує їх рішення, нехай винищить в країні злочинців і злих, нехай поліпшить становище своїх людей... Якщо ця людина буде ставитися шанобливо до моїх установлень, які я написав на своїй стелі, не відкине моїх законів, не спотворить моїх слів, не змінить моїх указів, ця людина, – нехай Шамаш зробить довгим її скіпетр, як мені, нехай вона керує своїми людьми в справедливості» [23, с. 175].

Навіть через тисячу років, володіючи по суті необмеженою владою, лідери наймогутніших держав проголошували справедливість серед головних принципів своєї діяльності. Так, давньоіранський цар Дарій I (VI ст. до н.е.) в наскальному напису в Накші-Рустамі заявляв: «Для справедливого я друг, для несправедливого я – недруг. Не таке моє бажання, щоб слабкий терпів несправедливість заради сильного, але й не таке моє бажання, щоб сильний терпів несправедливість заради слабого» [25, с. 93].

Повчання та стародавні надписи виокремлюють також ряд інших рис, які особливо цінувалися в лідерах. Так, Ахтой III особливої ваги надавав мудрості й знанням. «Мудрість – писав він – це [притулок] для вельмож. Не нападають на мудреця, знаючи його мудрість. Не трапляється брехня в його час, оскільки «приходить до нього істина очищена», як сказано в промовах предків». При цьому цар стверджував, що мудрості не буває без знань, а тому підкреслював важливість постійного навчання, поповнення знань. «Створюється мудрість знанням» – наголошується в «Повчаннях» Ахтоя. Тож він радить своєму синові: «Розгортай сувої свої, слідує великомудрості, той, хто навчається, стане вправним». Кожен причетний до управління взагалі, а тим більше лідер, має прагнути до того, аби люди сказали: «немає нічого, чого б ти не знав» [22, с. 31-32].

При цьому команди й розпорядження правителя мають бути чіткими й обґрунтованими, зрозумілими для їх виконання. «Будь майстерним в промовах і сила твоя буде [великою]. Меч – це язик, слово сильніше, ніж зброя», – повчав свого сина Ахтой III [22, с. 31]. Він же підкреслював важливість стосунків між верховними правителями і їх безпосередніми помічниками, вельможами – «Великий цар своїми вельможами», – які також мали бути розумними й мудрими, компетентними й відданими царю. Ахтой III також радив синові: «Поважай твоїх вельмож... Возвеличуй твоїх вельмож, щоб вони поступали за твоїми законами» [22, с. 32].

Попри такі гуманістичні й зрозумілі в контексті управлінських завдань, які доводилося вирішувати лідерам, вимоги до них, з часом вони відігравали все менше значення у визначенні їх статусу. Підкоривши собі державний апарат, царі, верховні правителі при утвердженні власного авторитету все більше поклалися на силу. Тож однією з головних рис, про яку йдеться в давньоєгипетських та інших текстах того часу, була жорстокість лідерів. Ахтой III, який щойно переймався дотриманням принципів справедливості в діях лідерів, водночас давав настанови, як потрібно поводитися цареві стосовно тих, хто міг обмежити владу чи вплив володаря, особливо щодо тих, кого люблять його підлеглі. Таких людей Ахтой III називає «шкідливими» й закликає нещадно придушувати їх. «Шкідлива людина – це підбурювач. Знищ його, убий... зітри ім'я його, [погуби] прихильників його... Заколотник для міських жителів – це смута, оскільки він створює із підданих два загони молодих воїнів. Якщо ти виявиш міського жителя і справи його відомі тобі, повідом про нього придворним, і вони знищать його – він ворог. Шкідлива людина для міста – це підбурювач. Придушуй натовп, знищуй полум'я, яке виходить від нього» [22, с. 31].

На необхідності лідерам бути рішучими й непохитними, домагаючись безумовного виконання наказів і розпоряджень, наголошував у післямові до щойно прийнятих ним законів цар Хамурапі. Того, хто осмілювся б порушити їх, чекали багаточисленні прокляття царя і богів, які оберігали його: «Нехай великі боги землі й небес, аннунакі в їх сукупності, богохранитель храму й цеглина Ебарри проклянуть злим прокляттям його самого, його сім'я, його країну, його бійців, його людей і його військо» [22, с. 177].

Ще більш однозначно тема жорстокості в діях лідера звучить в заповіті древньохетського царя Хаттусіліса I (XVII ст. до н.е.), який писав: «Якщо слова царя ви зберігати не будете, то в майбутньому вам не жити – ви загинете! Хто ж словам царя буде перечити, той ж миті має померти. Він не може бути моїм посланником, він не може бути моїм першим підданим» [23, с. 322]. І ця вимога не змінювалась впродовж століть. Через тисячу років після Хаттусіліса I цар Ассирії Асарладдон (VII ст. до н.е.) в листі до Алшура писав: «Чи доводилось тобі коли-небудь чути, щоб двічі повторювалось слово царя сильного?» [16, с. 93-93].

На службу зміцнення беззаперечного авторитету лідерів-правителів були задіяні ідеологічні чинники, в першу чергу релігійні. Зусиллями служителів культів (жерців) риси царів, інших правителів надміру гіперболізувались та ідеалізувались, їм приписувалася сила, якої не мав ніхто зі смертних. Відтак, цілком логічним стало її походження від богів, а згодом і обожнення самих царів.

Як зазначають дослідники правової й політичної думки країн стародавнього світу, з метою зміцнення влади єгипетських фараонів, їх досить рано почали наділяти сакральними якостями. Так, вельможа Схотпібра, який жив за XII династії, у своєму надгробному написі повчає нащадків: «Прославляйте царя в тілесах ваших. – Він бог премудрості, яка живе в серцях. Очі його шукають будь-яку плоть. Він – сонце осяйне, яке освітлює обидві землі більше, ніж сонячний диск; він озеленює більше великого Нілу; він наповнює обидві землі силою; він життя, яке дає дихання. Дає він їжу послідовникам своїм; насичує тих, хто йде шляхом його. Їжа є цар, примноження – уста його, він творець існуючого, він – Хнум, батько людей...» [13, с. 77].

Не менш яскраво ідея обожнення царської влади описується в анналах ассирійського царя Сінаххеріба (705-680 рр. до н.е.) Про себе він пише: «[Я] – Сінаххеріб, великий цар, могутній цар, цар залюдненого світу, цар Ассирії, цар чотирьох країн світу, премудрий пастир, послухний великим богам, хранитель істини, який любить справедливість, творить добро, приходиться на допомогу вбогому, звертається для блага, досконалий герой, могутній самець, перший з усіх правителів, вузда, яка втихомирює непокірних, спопеляє блискавкою супостатів. Бог Ашшур, Велика гора, подарував мені незрівнянне царювання, і над усіма, хто сидить на престолах, возвеличує він свою зброю» [23, с. 253-254; 26, с. 274-275].

Таким чином, лідерство як природна й очевидно перша форма управлінських рішень, не лише з найдавніших часів було притаманним людським спільнотам, а й опинилося в центрі їх уваги як соціальний феномен. З часом змінювалися механізми досягнення лідерського статусу та його утримання. За класових суспільств, як в Єгипті, так і в Передній Азії, лідерство асоціюється з владою, яка забезпечує керівництво соціально значимими сферами життя країни й зосереджується в руках правителя держави, який все більше віддаляється від широких народних мас, аж до божественних сфер. А для утримання цієї влади лідери-правителі спираються на міць державних органів, армію, закони, релігію. Проте ще довго відчують на собі вплив родо-племенних традицій, визнаючи як свій обов'язок піклування про добробут і безпеку підданих, проголошуючи принципи гуманності і справедливості у відносинах з ними. Саме вони з давніх-давен визнавалися головними джерелами авторитету лідера, який від початку виявився нерозривно пов'язаним з феноменом лідерства загалом.

Література

1. Stogdill R.M. Personal factors associated with leadership: a survey of the literature / R.M. Stogdill // Journal of Psychology. – 1948. – № 85. – P. 35-71.
2. Stogdill R.M. Handbook of leadership: a survey of theory and research / R.M. Stogdill. – New-York: Face Press, 1974. – 613 p.
3. Дафт Р.Л. Уроки лидерства / Р.Л. Дафт; пер. с англ. А.В. Козлова; под ред. проф. И.В. Андреевой. – М.: Эксмо, 2006. – 480 с.
4. Кленгель-Брандт Э. Древний Вавилон / Э. Кленгель-Брандт. – Смоленск: Русич, 2001. – 368 с.
5. Мак-Ніл Вільям. Піднесення Заходу. Історія людського суспільства / Мак-Ніл Вільям. – К.: Ніка-Центр, 2002. – 1111 с.
6. Туреев Б. История Древнего Востока / Б. Туреев. – Мн.: Харвест, 2004. – 752 с.
7. Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. Философский анализ / Ю.В. Павленко. – К.: Феникс, 2004. – 760 с.

8. Гринин Л.Е. Государство и исторический процесс. Эпоха формирования государства: Общий контекст социальной эволюции при образовании государства / Л.Е. Гринин. – М.: КомКнига, 2007. – 272 с.
9. Гринин Л.Е. Государство и исторический процесс. Эволюция государственности: от раннего государства к зрелому / Л.Е. Гринин. – М.: КомКнига, 2007. – 368 с.
10. Омельченко О.А. Всеобщая история государства и права: учебник / О.А. Омельченко. – М.: ТОН-Остожье, 2000. – Т.1. – 528 с.
11. Эдаков А.В. Общество и государство Древнего Египта VII-IV вв. до н.э.: Учебное пособие / А.В. Эдаков. – Новосибирск: НГПИ, 1988. – 88 с.
12. Ирхин Ю.В. Политическая мудрость Древнего Востока: взгляд из XXI века на политические идеи Египта, Вавилона, Индии и Китая / Ю.В. Ирхин // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Политология. – 2000. – №2. – С.5-20.
13. История политических и правовых учений. Учебник для вузов. 2-е изд. / Под общ. ред. В.С. Нерсесянца. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 1998. – 736 с.
14. Історія економічних учень / За ред. В.Д. Базилевича. – К.: Знання, 2005. – 567 с.
15. Історія економічних вчень: навч. посібник / За ред. В.В. Кириленка – Тернопіль: «Економічна думка», 2007. – 233 с.
16. Маршев В.И. История управленческой мысли: учеб. / В.И. Маршев. – М.: ИНФРА-М, 2011. – 731 с.
17. Литвин В.М. Історія України: підручник / В.М. Литвин. – К.: Наукова думка, 2008. – 814 с.
18. Афанасьева В.К. Гильгамеш // Мифы народов мира. Энциклопедия. (В 2 томах) / Гл. ред. С.А. Токарев. – М.: «Советская энциклопедия», 1987. – Т.1. А-К. – С. 302-304.
19. Эпос о Гильгамеше («О все видавшем») / Пер. с аккад. И.М. Дьяконова. – М.-Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1961. – 221 с.
20. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави // Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1964. – Т.21. – С. 23-171.
21. Уэллс Герберт Дж. Всеобщая история мировой цивилизации / Герберт Дж. Уэллс; [пер. с англ.]. Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Эксмо, 2008. – 928 с.
22. Хрестоматия по истории Древнего Востока / Под ред. М.А. Коростовцева, И.С. Канцельсона, В.И. Кузицина. – М.: Высш. школа, 1980. – 328 с.
23. История Древнего Востока. Тексты и документы: учеб. пособ. / Под ред. В.И. Кузицина. – М.: Высш. шк., 2002. – 719 с.
24. Дьяконов И.М. Законы Вавилонии, Ассирии и Хетского царства / И.М. Дьяконов // Вестник древней истории. – 1952. – № 3. – С. 197-305.
25. Хрестоматия по истории Древнего Востока / Под ред. М.А. Коростовцева, И.С. Канцельсона, В.И.Кузицина. – М.: Высш. шк., 1980. – 256 с.
26. Я открою тебе сокровенное слово / сост. В.К. Афанасьева, И.М. Дьяконов – М.: «Художественная литература», 1981. – 341 с.

334.722.8

*Сурніна К.С., к.е.н, професор,
ТНУ імені В.І. Вернадського*

КОРПОРАТИВНА СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ В УПРАВЛІННІ АКЦІОНЕРНИМИ ТОВАРИСТВАМИ

Сучасна теорія управління переходить від концепції тотального управління кількості та якості продукції до соціально-орієнтованої концепції управління, яка передбачає створення платформи для діалогу між урядом, бізнесом та громадянським суспільством з метою сталого розвитку суспільства, соціального захисту, охорони навколишнього середовища, збереження культурних традицій. Формування соціально відповідальних партнерських взаємовідносин з усіма групами осіб, зацікавлених в діяльності акціонерних товариств, сприятиме створенню сприятливого інвестиційного клімату та забезпеченню ефективного соціального партнерства суб'єктів ринкової економіки.

Світове господарство досягло такого рівня розвитку, коли кожний господарюючий суб'єкт, який хоче працювати на довготривалу перспективу, повинен зрозуміти, що саме він відповідає за те, якою буде економіка завтра, як будуть жити та розвиватись його працівники та суспільство в цілому. Але якщо корпоративну соціальну відповідальність як таку активно досліджують вчені різних країн світу, є окремі напрацювання з управління підприємством відповідно до концепції корпоративної соціальної відповідальності, з бухгалтерського обліку соціально відповідальної діяльності суб'єктів господарювання,